

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА РОЗМЕЖУВАННЯ КАТЕГОРІЙ

FORMATION AND DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING: THEORETICAL FOUNDATIONS AND DEFINITION OF CATEGORIES¹

Невідворотні зміни, що відбуваються в сучасному українському суспільстві провокують необхідність адаптації особистості до ситуацій невизначеності, формування специфічних навичок, які дозволяють бути гнучкими, конкурентоспроможними, нестандартно мислити, приймати оперативні рішення. В умовах інформаційного суспільства, де зростає обсяг доступної інформації, а також збільшується кількість маніпуляцій та дезінформації, здатність критично оцінювати й аналізувати дані є ключовим фактором для формування свідомого громадянського суспільства.

Для України, яка переживає складні процеси реформування та євроінтеграції, критичне мислення громадян є запорукою розвитку демократії та зміцнення національної безпеки. Саме громадяни, які критично мислять, здатні приймати обґрунтовані рішення, що сприятимуть соціальному прогресу та економічному зростанню країни. Це зумовлює необхідність теоретико-практичних аспектів формування й розвитку критичного мислення громадян на всіх вікових етапах.

Автори досліджують сутність дефініцій «формування» та «розвиток», виокремлюючи спільне та відмінне в контексті педагогічної науки та її об'єкта – особистості, яка підостає. Доведено, що процес розвитку має безперервний характер, кількісні зміни і перехід від нижчого до вищого, а формування характеризується певною закінченістю, завершеністю, досягненням конкретного рівня зрілості.

Проаналізовано специфіку розвитку та формування критичного мислення на різних вікових етапах. У дошкільному віці ми можемо говорити лише про проледевтику критичного мислення; у період від молодшого шкільного віку до ранньої юності наголошено на розвитку критичного мислення, як своєрідного переходу від низького рівня до набуття цим типом мислення нового, більш високого якісного, а також про формування окремих складових структури критичного мислення особистості, як набуття цими складовими доведеної форми. Період ранньої зрілості визначено як сенситивний для формування критичного мислення особистості, як набуття ним певної завершеної форми, певної викінченості під цілеспрямованим педагогічним впливом. У наступні вікові періоди йде мова про розвиток критичного мислення, як безперервного процесу, тобто удосконалення вже сформованого, що може відбуватись як і під цілеспрямованим педагогічним впливом, так і без нього, у процесі самоосвіти та саморозвитку.

Ключові слова: розвиток, формування, критичне мислення, особистість, розвиток

критичного мислення особистості, формування критичного мислення особистості.

The inevitable changes taking place in modern Ukrainian society provoke the need to adapt the personality to situations of uncertainty, the formation of specific skills that will allow one to be flexible, competitive, think out of the box, and make operational decisions. In the conditions of the information society, where the amount of available information is growing, as well as the amount of manipulation and misinformation is increasing, the ability to critically evaluate and analyze data is a key factor for the formation of a conscious civil society.

For Ukraine, which is going through complex processes of reform and European integration, the critical thinking of citizens is the key to the development of democracy and strengthening of national security. Critically thinking citizens are able to make informed decisions that will contribute to social progress and economic growth of the country. This determines the need for theoretical and practical aspects of the formation and development of critical thinking of citizens at all age stages.

The authors explore the essence of the definitions of «formation» and «development», distinguishing the common and different in the context of pedagogical science and its object - the growing personality. It is proven that the development process has a continuous nature, quantitative changes and transition from lower to higher, and formation is characterized by a certain completeness, completeness, achievement of a specific level of maturity.

The specifics of the development and formation of critical thinking at different age stages are analyzed. In preschool age, we can only talk about propaedeutics of critical thinking; in the period from elementary school age to early adolescence, the development of critical thinking is emphasized, as a kind of transition from a low level to the acquisition of a new, higher-quality thinking by this type of thinking, as well as the formation of individual components of the structure of critical thinking of an individual, as the acquisition of a perfected form by these components. The period of early maturity is defined as sensitive for the formation of critical thinking of an individual, as the acquisition of a certain completed form, a certain maturity under purposeful pedagogical influence. In the following age periods, we are talking about the development of critical thinking, as a continuous process, that is, the improvement of what has already been formed, which can occur both under purposeful pedagogical influence and without it, in the process of self-education and self-development.

Key words: development, formation, critical thinking, personality, development of critical thinking of an individual, formation of critical thinking of an individual.

УДК 37.015.3:159.95
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/74.35>

Починкова М.М.,
докт. пед. наук,
професорка кафедри початкової освіти
Державного закладу «Луганський
національний університет
імені Тараса Шевченка»

Бадер С.О.,
докт. пед. наук,
професорка кафедри розвитку дитини
раннього і дошкільного віку
Державного закладу «Луганський
національний університет
імені Тараса Шевченка»

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за проектом 2021.01/002

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Людство все більше усвідомлює значущість, обсяги й швидкість тотальних змін, що відбуваються у світі, до яких воно не готове, адже ці зміни (повальна інформатизація, неосяжні обсяги інформації, що збільшуються з геометричною прогресією майже щохвилини, поява у відкритому доступі засобів штучного інтелекту, який може витіснити з ринку праці сотні професій тощо) призводять до кардинальних перетворень у житті людини, наслідком чого є постійний стрес і тривожність. Така ситуація посилюється змінами в глобальному кліматі, які спостерігаємо прямо зараз, через найвищі сезонні температури літа 2024 р. на планеті; а також перебування світового порядку на межі катастрофи, однією з причин чого є війна в Україні. Тож людство потребує засобу, який допоможе вижити. Одним з таких є застосування критичного мислення до вирішення проблем різного характеру. Однак, повна відсутність критичного мислення, або його тотальна нестача, спостерігається сьогодні навіть на рівні керівництва країн. Найбільш м'яким прикладом недостатності такого мислення є В. Орбан – прем'єр-міністр Угорщини, крайнім виявом відсутності критичного мислення є президент країни-агресора Росії в. путін. Нагадаємо, що саме дотримання загальнолюдських цінностей і знання виступають підвалинами для критичного розмірковування.

Отже, технологічний розвиток призвів до змін, на які людство не встигає реагувати. Однак, першою на такі зміни повинна реагувати система освіти, і якщо в світовому досвіді розвиток критичного мислення міцно вплетений в освітній процес уже декілька десятиліть поспіль, то в українському сегменті таку роботу на загальнонаціональному рівні розпочато лише з впровадженням концепції НУШ (2016 р.). При цьому, така робота не охоплює всіх громадян нашої держави, які її потребують, адже саме сформоване критичне мислення дозволяє не тільки приймати виважені рішення, уникати маніпуляцій, а й виступати ефективним засобом протидії в інформаційній війні, яку активно веде сусідня держава-агресор.

Під критичним мисленням ми розуміємо вид мислення особистості, що на основі поєднання логічних, рефлексивних та творчих навичок у процесі самостійного пізнання дійсності дозволяє робити аргументовані оцінки і висновки, приймати обґрунтовані рішення, створювати нові ідеї в умовах інформаційної невизначеності й суперечливості [14, с. 4]. Подальші наукові розвідки дозволили доповнити це визначення додатковими параметрами: уникати маніпуляцій та виступати ефективним засобом протидії ІПСО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема критичного мислення активно вивчається сучасними науками, особливу увагу цій

проблемі надають філософія, педагогіка і психологія, які розглядають цей аспект крізь призму впливу на особистість. Теоретичні аспекти критичного мислення представлені в дослідженнях науковців: Дж. Браус, Т. Воропай, Д. Вуд, Д. Дьюї, В. Кремень, А. Кроуфорд, М. Ліпман, Д. Макінстер, С. Метьюз, Р. Пол, В. Саулія, В. Самнер, Л. Спесер, О. Тягло, П. Фачіоне, Д. Халперн, У. Х'юїт, Дж. Чейфі та ін. Практичні аспекти, зокрема технологія розвитку критичного мислення й методика її впровадження розкрито в доробках І. Горохової, Л. Киенко-Романюк, К. Мередіт, О. Пометун, Н. Скоморовської, С. Терна, Дж. Стіл, Ч. Темпла, Д. Халперн та ін.

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Критичне мислення належить до психічних процесів, а саме до метакогнітивної діяльності, тому критичне розмірковування доволі складне і потребує добре сформованих навичок, які формуються під час реалізації цілеспрямованого педагогічного процесу. Психологи наголошують на необхідності систематичної роботи над процесом мислення, зокрема, на потребі надання знань про пізнавальні процеси для досягнення певного результату. Вітчизняні науковці підкреслюють, що «наявність у людини знань про пізнавальні процеси, застосування цих знань, суттєво видозмінює протікання самих процесів пам'яті і мислення» [16, с. 355]. Отже, висновуємо про те, що процесу мислення треба навчати цілеспрямовано. Тож такий процес має, перш за все, відповідати віковим психолого-педагогічним особливостям громадянина, що дозволить підібрати відповідні принципи, методи й засоби, що сприятиме ефективному розвитку критичного мислення. Проте, в педагогічній науці сьогодні відсутня стала думка щодо розуміння процесу становлення критично мислячої особистості – частина авторів послуговуються конструктом «формування критичного мислення», інші – «розвиток критичного мислення», також зустрічаємо роботи, де ці два визначення розуміються як ідентичні, незалежно від віку.

Отже, сьогодні постає проблема у визначенні мети педагогічного процесу щодо становлення критично мислячої особистості з урахуванням вікових психолого-педагогічних особливостей громадян, для подальшої розробки відповідних форм, методів та засобів.

Отже, мета розвідки – дослідити генезис процесів формування й розвитку критичного мислення особистості й розмежувати означені категорії в теоретичній площині.

Виклад основного матеріалу. В українському науковому дискурсі спостерігаємо абсолютну двоїстість щодо педагогічних процесів, які здійснюються стосовно критичного мислення, наукові дослідження відображають процеси формування

й розвитку критичного мислення. Звернемось до наукових студій, що представлені у відкритому доступі, з метою виявлення наявності чи відсутності тенденцій щодо того чи того явища. Представимо отримані результати відповідно до різних вікових етапів особистості.

За результатами звернення до пошукової системи знаходимо, що у дошкільників критичне мислення можна і розвивати, і формувати. Наприклад, О. Степаненко, Т. Валентьєва, Б. Семчук досліджують педагогічну практику з розвитку критичного мислення старшого дошкільного та молодшого шкільного віку [22]; О. Нікітіна – розвиток критичного мислення дошкільників на заняттях з логіко-математичного розвитку [13]. Також знаходимо роботу без автора [29], лише з шифром, під назвою «Формування основ критичного мислення дітей старшого дошкільного віку засобами розвивальних ігор», у якій, як синонімічні, використовуються поняття «формування навичок критичного мислення», «формування критичного мислення», «формування основ критичного мислення», «розвиток критичного мислення, що передбачає формування ...». При чому, визначення понять «розвиток» і «формування» залишаються не розкритими.

Така ж ситуація складається з педагогічними процесами в початковій школі, дослідники й учителі-практики використовують обидва поняття на позначення цього процесу: О. Белкіна-Ковальчук дисертація «Формування критичного мислення учнів початкових класів у процесі навчання»; В. Галушкіна досліджує розвиток навичок критичного мислення молодших школярів засобами інтерактивних технологій на уроках в початковій школі [4]; Ю. Бусько і Н. Рудницька розглядають формування критичного мислення в учнів початкової школи засобами інтерактивних технологій на уроках «Я досліджую світ» [3]; А. Химинець – формування критичного мислення і творчих здібностей в учнів початкової школи: європейський вимір [30]. Варто зауважити, що визначення понять розвиток чи формування в цих дослідженнях не надається, а в деяких уживаються, як абсолютні синоніми, наприклад, у роботі [30].

Таку ж двоїстість спостерігаємо й у педагогічних процесах, що стосуються критичного мислення в середній та старших школах: І. Удовиченко вивчає формування критичного мислення в учнів старшої школи на заняттях з географії засобами інформаційно-комунікаційних технологій [24]; Т. Лавренчук, О. Ліпісовецька, М. Мальченко досліджують теоретичні засади розвитку критичного мислення старшокласників [10]; С. Терно розкриває особливості розвитку критичного мислення старшокласників на уроках історії [23] та ін.

Що стосується досліджуваної проблеми в закладах вищої освіти, то тут також не спостерігаємо відмінностей: критичне мислення і формується

і розвивається: О. Радченко, С. Вихор – розвиток критичного мислення студентів [17]; О. Гарвасюк, В. Іліка, Л. Гуз, В. Кулачек, С. Малайко – формування критичного мислення у студентів-медиків як складова навчального процесу у закладі вищої освіти [32]; Л. Флегантов – формування критичного мислення студентів дистанційної форми навчання [28]; В. Щербицька, І. Письменна, В. Голяк – розвиток критичного мислення студентів під час занять з іноземної мови у ЗВО [31] та ін.

Наголосимо, що добірка представлених досліджень була здійснена нами не з наміром критики змісту і якості досліджень, а з метою представлення неоднозначності щодо поглядів на педагогічні процеси, які відбуваються.

Така розмаїтість, на нашу думку, свідчить про складність та багатоваріативність досліджуваного явища. Зважаючи, що йдеться про педагогічний процес, то для визначення його характеру обов'язково необхідним є врахування психолого-педагогічних особливостей здобувачів освіти. Однак, логіка нашого дослідження вимагає звернення до дефініцій «розвиток» і «формування».

Для початку звернемось до словників з метою потлумачення цих термінів у загальному розумінні.

Словник української мови розкриває значення таким чином: «Розвиток. 1. Дія за знач. Розвивати і розвиватися. 2. Процесу, у результаті якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого вищого. 3. Ступінь освіченості, культурності, розумової, духовної зрілості» [20, с. 631]. «Формування. 1. Дія за значенням формувати і формуватися. 2. Виготовлення чого-небудь за допомогою відповідної форми. [...]» [21, с. 623]. «Формувати. Надавати чому-небудь певної форми (у 1 знач.), вигляду тощо; ... ; виробляти в кому-небудь певні якості, риси характеру і т. ін.; надавати чому-небудь завершеності, визначеності» [21, с. 624].

Філософський словник розвиток розкриває як «незворотну, спрямовану, закономірну зміну матеріальних та ідеальних об'єктів; один із загальних видів зв'язку» [26, с. 555].

У більш частковому значенні, у педагогічному аспекті, «розвиток особистості – процес формування особистості як соціальної якості індивіда в результаті його соціалізації й виховання. Маючи природні анатомио-фізіологічні передумови до становлення особистості, дитина в процесі соціалізації вступає у взаємодію з навколишнім світом, оволодіваючи досягненнями людства» [6, с. 289].

У педагогіці переважно тлумачать поняття «розвиток людини» або «розвиток особистості».

А. Кузьмінський та В. Омеляненко визначають розвиток як «специфічний процес зміни, результатом якого є виникнення якісно нового, поступальний процес сходження від нижчого до вищого, від

простого до складного» [9]. Автори доречно привертають увагу до позиції Г. Костюка, який визначив розвиток «як безперервний процес, що виявляється у кількісних змінах людської істоти, тобто збільшення одних і зменшення інших ознак. Однак він не зводиться до кількісних змін, до зростання тощо, що вже є, а містить «перерви безперервності», тобто якісні зміни. Кількісні зміни зумовлюють виникнення нових якостей, тобто ознак, властивостей, які утворюються в ході самого розвитку і зникнення старих» [9].

Своєю чергою, «формування» визначається як «складний процес становлення людини як особистості, який відбувається в результаті розвитку і виховання; цілеспрямований процес соціалізації особистості, що характеризується завершеністю. Хоча про завершеність цього процесу можна говорити лише умовно» [9].

М. Фіцула, розглядаючи процес розвитку й формування особистості, зазначає: «Поняття «розвиток людини» і «формування особистості» дуже близькі, їх нерідко вживають як синоніми». Далі дослідник звертає увагу на різницю понять «людина» і «особистість», при цьому вживає поняття «розвиток» і «формування» як синонімічні: поняття «особистість», на відміну від поняття «людина», означає соціальну характеристику людини, тобто її якості, які формуються під впливом спілкування і стосунків з іншими людьми, суспільством загалом. Проте розвиток людини і формування її особистості є цілісним процесом. У ньому велика роль належить активності людини, яка може значною мірою сприяти формуванню власної особистості, якщо перед нею будуть поставлені вихователем відповідні цілі і вона буде домагатися їх виховання, розвиваючи якості, необхідні для їх досягнення. Залежно від рушійних сил виокремлюють такі види розвитку і формування особистості: стихійний, цілеспрямований, саморозвиток і самоформування [27].

Аналіз наукової літератури дає підстави дійти таких узагальнень: поняття «розвиток» і «формування» в педагогічній літературі часто трактуються як синонімічні; ключовими відмінностями цих двох понять є те, що «розвиток» має безперервний характер, кількісні зміни і перехід від нижчого до вищого, а «формування» має певну закінченість, завершеність, досягнення рівня зрілості, певну форму. Вважаємо, що формування характеризується певним результатом – повним або частковим завершенням того чи того процесу, що можна виміряти кількісно та якісно.

Додамо, що процеси розвитку й формування залежать від навчання. Узагальнюючи позиції авторитетних педагогів і психологів, С. Мартиненко та Л. Хоружа зазначають, що «розвиток залежить від навчання, яке має йти попереду розвитку, а не позаду» [11, с. 22].

Отже, спираючись на окреслені висновки, на нашу думку, варто розрізнити поняття «розвиток» і «формування» стосовно критичного мислення. При цьому потребує врахування також, по-перше, специфіка самого критичного мислення, адже воно є специфічним різновидом психічного процесу мислення особистості й вимагає цілої низки спеціальних мисленнєвих умінь і навичок; по-друге, ми розглядаємо ці аспекти в світлі здійснення цілеспрямованого педагогічного процесу; обидва ці аспекти вимагають врахування психолого-педагогічних і нейрофізіологічних особливостей особистості громадянина на різних етапах.

Зробимо також декілька зауваг щодо розвитку й формування саме як педагогічних процесів. В Українському педагогічному словнику педагогічний процес визначається як «цілеспрямована, свідомо організована, динамічна взаємодія вихователів і вихованців, внаслідок якої вирішуються суспільно необхідні завдання освіти й гармонійного виховання» [6, с. 253].

Педагогічний процес містить у собі процеси формування, навчання, виховання та розвитку. При цьому, є системою в якій ці процеси невіддільні від умов, форм і методів їх здійснення [11, с. 23].

У нашому попередньому дослідженні ми докладно розкрили психолого-педагогічні й нейрофізіологічні засади критичного мислення особистості на різних вікових етапах [1, 2024].

Так, на етапі дошкільця лише закладається підґрунтя для вдалого розвитку й формування критичного мислення особистості громадянина в подальшому. У цей віковий період відбувається лише початок розвитку основних психічних процесів і здатність до свідомого керування ними, а базові процеси мислення необхідні для критичного розмірковування лише починають формуватися. Дитина цього віку здатна виявляти допитливість, висловлювати власну точку зору, обґрунтовувати її елементарними аргументами, робити прості висновки, брати участь у діалогах.

Тож говорити про повноцінне формування чи розвиток критичного мислення в цей віковий період складно. На нашу думку, більш доцільним буде говорити про пропедевтику критичного мислення в дошкільників.

Обґрунтуємо нашу позицію більш детально. У довідковій літературі поняття «пропедевтика» розглядається як «Вступ до курсу будь-якої науки; підготовчий вступний курс, викладений у стислій і приступній формі» [20, с. 252]. Так, наприклад, представники КЗ «Харківська обласна МАН» анонсують проведення пропедевтичних заходів МАН у вигляді обласної науково-практичної конференції [7]. У медичній науковій літературі пропедевтичні заходи розглядаються як профілактичні, тобто такі, що попереджують захворювання,

усувають фактори ризику [12, с. 4]. Отже, на нашу думку, доцільним є використовувати поняття «пропедевтика» в педагогічному аспекті як здійснення первинних, початкових, підготовчих дій. У світлі нашого дослідження, поняття *пропедевтика критичного мислення дітей дошкільного віку* ми будемо розглядати як здійснення педагогом *первинних підготовчих дій для розвитку критичного мислення в молодшому шкільному віці й під час наступних вікових періодів*. Тобто в цей період з точки зору педагогічних процесів неправомірно говорити про загальний розвиток чи, тим паче, формування критичного мислення, доречним здійснювати лише розвиток окремих умінь і навичок, які, з одного боку можливі з точки зору нейрофізіології і педагогічної психології, з іншого, у подальшому призведуть до можливостей розвитку критичного мислення в повному обсязі. Наприклад, розвиток умінь ставити прості запитання в процесі такої чи такої діяльності.

Наступні вікові періоди – молодший шкільний вік, підлітковий та ранньої юності – ми представимо в сукупності, адже в цей період відбувається активне дозрівання різних ділянок мозку, крім префронтальної кори, активний розвиток усіх психічних процесів, укріплення зв'язку між ними тощо. Незважаючи на те, що в кожному віковому періоді ці зміни є значущими, вони мають приблизно однакове значення для розвитку критичного мислення в цей час.

Нейрофізіологічні й психолого-педагогічні особливості молодших школярів засвідчують їхню здатність до становлення критичного мислення. Вони вже можуть здійснювати просте планування й прийняття рішень, критично осмислювати інформацію, здатні до мета-пізнання тощо.

У підлітковому віці продовжують свій розвиток процеси, які почалися у молодшому шкільному віці, крім того, в цей період активно розвивається словесно-логічне мислення, відбувається становлення довірливості пізнавальних процесів; завершується дозрівання великих півкуль та формування нейронного апарату всіх ділянок головного мозку, умовні зв'язки набувають більш високої стійкості й можливостей переключення [18].

Віковий період ранньої юності характеризується ще більшим розвитком словесно-логічного мовлення, що має тісний зв'язок з розвитком внутрішнього й зовнішнього мовлення, а також формування індивідуального стилю інтелектуальної діяльності. Завдяки дозріванню префронтальної кори головного мозку, людина в цьому віці здатна вирішувати складні завдання, їм стають доступними функції планування, оцінки ризиків і самоконтролю [25].

Тут ми можемо говорити про сформованість окремих умінь і навичок щодо критичного мислення й про розвиток критичного мислення в цілому.

Визначення якостей, умінь і навичок, які можна розвивати в цей період можна зіставивши вікові психолого-педагогічні і нейрофізіологічні якості особистості зі структурою критичного мислення та критично мислячої особистості.

Сьогодні в світовому науковому дискурсі відсутня універсальна структура такої особистості, однак, вона привертає увагу дослідників, зокрема, Є. Арзіпова, С. Брукфілд, С. Векслер, О. Денисевич, М. Кебас, Л. Києнко-Романюк, О. Ковалевська, С. Романова, С. Терно, Г. Ущаровська, Д. Халперн та ін. Автори цієї наукової розвідки також зробили спробу представити структурні та підструктурні компоненти критичного мислення особистості, який містить мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний і рефлексивний компонент за вертикальною структурою; особистісний, мисленнєвий, інформаційний, операційний блоки за горизонтальною структурою [2, с. 95–96].

Отже, на цьому віковому етапі доречно говорити, наприклад, про формування вміння ставити прості запитання, як набуття цим умінням остаточної форми, що цілком доступно дітям цього віку (для молодших школярів). Тобто, тут ми можемо говорити вже про *розвиток критичного мислення, як перехід від низького рівня до набуття цим типом мислення нового, більш високого якісного, що логічно відповідає психологічному й нейрофізіологічному розвитку особистості цих вікових періодів*.

На етапі ранньої зрілості варто говорити про формування критичного мислення особистості як цілісного новоутворення, адже цей віковий період є сенситивним для цього процесу. Адже це віковий період характеризується максимальним розквітом психофізіологічних якостей людини, зокрема інтелектуальних та вербальних функцій, психологічних структур: теоретичного мислення, світогляд, самосвідомість, розвинена рефлексія, сформований тип темпераменту. Так, С. Єфіменко, досліджуючи психологічні особливості студентського віку, узагальнює: новоутворення студентського віку «характеризуються досягненням найвищих результатів біологічного, психологічного і соціального розвитку: перетворення мотивації й усієї системи ціннісних орієнтацій відповідно до провідного виду діяльності, зміна характеру соціальних ролей, цілеспрямоване набуття професійних знань, умінь і навичок, інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв'язку з опануванням фаху, розвиток рефлексії, удосконалення інтелекту, становлення когнітивної сфери, розкриття потенційних можливостей [8, с. 148].

Ще одним важливим фактором, що вказує на сенситивність цього віку щодо формування критичного мислення є переоцінка сформованих ціннісних орієнтацій, оскільки, за нашим твердим переконанням, саме знання й цінності виступають

фундаментом для критичного розмірковування особистості, зокрема й особистості громадянина. Колектив авторів, Л. Яворовська, Р. Камишнікова, О. Поліванова, С. Яновська, С. Куделко, наголошують, що в цей період відбувається «розвиток рефлексії, тобто самопізнання у вигляді роздумів над власним переживанням, відчуттям й думками обумовлює критичну переоцінку раніше сформованих цінностей і сенсу життя, можливу їхню зміну і подальший розвиток [15, с. 14].

І останнім, але від цього не менш важливим фактором, що свідчить на користь цього вікового періоду як сенситивного для формування критичного мислення є остаточне дозрівання лобної частини мозку й префронтальної кори, що (за Р. Сапольські) дозволяє людині здійснювати довготермінове планування, регулювання емоцій, приборкання імпульсивності, стратегічне впорядкування знань тощо [19, с. 45]. Саме ці якості необхідні для повноцінного критичного розмірковування. Тут ми розуміємо *формування критичного мислення як набуття ним певної завершеної форми, певної викінченості під цілеспрямованим педагогічним впливом*. Зрозуміло, що про закінченість цього процесу ми говоримо доволі умовно, адже, як ми вже зазначали вище, розвиток особистості, й критично мислячої особистості також, продовжується протягом усього життя.

Тож, досліджуючи педагогічні процеси в цей віковий період цілком доречно говорити про формування критичного мислення особистості з урахуванням різних умов.

Наступним віковим періодам – зріла юність, дорослість, старість – також притаманні певні особливості. Так, зрілій юності і дорослості притаманні пік розвитку мислення, інтелекту, особистісний розвиток набуває стабільності й спрямований не стільки на отримання нового, скільки на розширення й поглиблення вже існуючих знань, життєвих принципів, набуття нового життєвого досвіду, стабілізацію основних інтересів і емоційної сфери.

Період старості характеризується загальним зниженням когнітивних функцій, однак, для нас важливим є зауваження психологів про те, що активна інтелектуальна праця дозволяє довше зберегти активність когнітивних функцій [18], тож розвиток критичного мислення в цьому віці дозволить зберегти довше когнітивні функції на високому рівні.

Логічно, що в ці вікові періоди ми говоримо про розвиток критичного мислення, як безперервного процесу, тобто удосконалення вже сформованого. Такий процес може тривати до кінця життя людини. Відзначимо, що він може відбуватись як з цілеспрямованим педагогічним впливом, так і без нього, в процесі самоосвіти та саморозвитку.

Висновки. Підсумовуючи вище сказане, зазначимо, що цілеспрямовані педагогічні процеси

мають бути різними для різних вікових етапів людини, оскільки, по-перше, критичне мислення є психологічним процесом, що вимагає достатнього рівня розвитку і сформованості значної кількості психічних і нейрофізіологічних процесів; по-друге, важливо враховувати психолого-педагогічні особливості особистості на кожному віковому етапі для здійснення відповідного адекватного й доречного педагогічного впливу.

На нашу думку, в дошкільному віці ми можемо говорити лише про пропедевтику критичного мислення, як здійснення педагогом первинних підготовчих дій для розвитку критичного мислення в молодшому шкільному віці й під час наступних вікових періодів; щодо педагогічних процесів розвитку й формування варто говорити лише про розвиток окремих умінь чи навичок. У період від молодшого шкільного віку до ранньої юності варто говорити вже про розвиток критичного мислення, як перехід від низького рівня до набуття цим типом мислення нового, більш високого якісного, а також про формування окремих складових структури критичного мислення особистості, як набуття цими складовими доведеної форми. Період ранньої зрілості є сенситивним для формування критичного мислення особистості, як набуття ним певної завершеної форми, певної викінченості під цілеспрямованим педагогічним впливом. У наступні вікові періоди йде мова про розвиток критичного мислення, як безперервного процесу, тобто удосконалення вже сформованого, що може відбуватись як і під цілеспрямованим педагогічним впливом, так і без нього, в процесі самоосвіти та саморозвитку.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробці програми розвитку й формування критичного мислення особистості громадянина на різних вікових етапах.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бадер С. О., Починкова М. М. Психолого-педагогічні та нейрофізіологічні засади критичного мислення особистості на різних вікових етапах. *Інноваційна педагогіка*. 2024. № 73.
2. Бадер С. О., Починкова М. М. Структура критичного мислення особистості. *Інноваційна педагогіка*. №62. 2023. Т. 1. С. 91–97. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/62.1.18>
3. Бусько Ю. В., Рудницька Н. Ю., Формування критичного мислення в учнів початкової школи засобами інтерактивних технологій на уроках «Я досліджую світ». *Специфіка фахової підготовки майбутніх учителів на засадах компетентнісного підходу: досвід, реалії, перспективи* : збірник матеріалів Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції (29 листопада 2022 року) / за заг. ред. І. В. Голубовська. Житомир : ФО-П «Н. М. Левковець», 2022. С. 66–69.
4. Галушкіна В. О. Розвиток навичок критичного мислення молодших школярів засобами інтер-

активних технологій на уроках в початковій школі. URL: <https://liko-school.kyiv.ua/images/professional-achievements/robotaGalushkina.pdf>

5. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. 2-ге вид. доп. і випр. Рівне : Волинські обереги, 2011. 552 с.

6. Гончаренко С. Український педагогічний словник. К. : Либідь, 1997. 376 с.

7. Єрмоленко Н. Ю. Особливості проведення II (обласного) етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів – членів Малої академії наук України у 2023/2024 навчальному році. URL : <https://dniokh.gov.ua/wp-content/uploads/2023/11/2-%D0%84%D1%80%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf>

8. Єфіменко С. Психологічні особливості студентського віку. *Наукові записки*. Серія: педагогічні науки. Вип. 103. С. 140–149.

9. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Розвиток і формування особистості. *Педагогіка у запитаннях і відповідях* : навч. посіб. URL : https://pidruchniki.com/pedagogika/z_rozvitok_formuvannya_osobistosti.

10. Лавренчук Т. С., Ліпісовецька О. М., Мальченко М. С. Теоретичні засади розвитку критичного мислення старшокласників. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 6 (12). С. 472–481.

11. Мартиненко С. М., Хоружа Л. Л. Загальна педагогіка : навч. посіб. К. : МАУП, 2002. 176 с.

12. Методичні вказівки до практичних занять з теми 35 : «Поняття профілактики. Основні види профілактики» для самостійної підготовки до практичних занять із дисципліни «Пропедевтика громадського здоров'я» / укладачі: зав. каф., д. м. н., проф. В. А. Сміянов., ст. викл. О. І. Сміянова. Суми : Сумський державний університет, 2019. 16 с.

13. Нікітіна О. О. Розвиток критичного мислення дошкільників на заняттях з логіко-математичного розвитку. URL : <https://conf.kubg.edu.ua/index.php/courses/ksdpounush/paper/viewFile/365/361>

14. Починкова М. М. Формування критичного мислення майбутніх учителів початкової школи у процесі професійної підготовки : дис. ... докт. пед. наук., 13.00.04. Старобільськ, 2021. 571 с.

15. Психологічні особливості студентського віку. На допомогу кураторам. Вип. 3 / укладачі: Л. М. Яворовська, Р. Ф. Камишнікова, О. Є. Поліванова, С. Г. Яновська, С. М. Куделко. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 88 с. URL: <http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/handle/123456789/9397>

16. Психологія мислення : підручник / І. Д. Пасічник, Р. В. Каламаж, О. В. Матласевич, У. І. Нікітчук та ін. ; за ред. І. Д. Пасічника. Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. 560 с.

17. Радченко О., Вихор С. Розвиток критичного мислення студентів. URL : http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/25938/1/Radchenko_Vyukhor.pdf

18. Савчин В. М., Василенко Л. П. Вікова психологія. Київ : Академвидав, 2005. 360 с.

19. Сапольскі Р. Біологія поведінки. Причини доброго і поганого в нас / пер. з англ. Олена Любенко. 4-те вид. К. : Наш формат, 2024. 672 с.

20. Словник української мови : в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; ред-

кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 8: Природа-Ряхтливий / ред. тому: В. О. Винник та ін. 1977. 927 с.

21. Словник української мови : в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 10: Т–Ф / ред. тому: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. 1979. 658 с.

22. Степаненко О. К., Валентьєва Т. І., Семчук Б. І. Розвиток критичного мислення у дітей старшого дошкільного віку та молодших школярів. *Перспективи і інновації*. 2022. № 4 (19). С. 297–309.

23. Терно С. О. Розвиток критичного мислення старшокласників на уроках історії. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. 1(21). С. 483–487. URL: <https://listznu.org/index.php/journal/article/view/1827>

24. Удовиченко І. В. Формування критичного мислення в учнів старшої школи на заняттях з географії засобами інформаційно-комунікаційних технологій. *Освіта та розвиток одарованої особистості*. 2018. I квартал. № 1 (68). С. 30–34.

25. Фіголь В. Що важливо знати батькам про вікові етапи дозрівання мозку. *Пильний погляд*. *Poglyad.info*. URL: <https://www.poglyad.info/2023/01/02/provikovi-etapy-dozrivannya-mozku-batkam-rozpozovilylikari/>

26. Філософський енциклопедичний словник / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. Київ : Абрис, 2002. 744 с.

27. Фіцула М. М. Розвиток, виховання і формування особистості. Процес розвитку і формування особистості. *Педагогіка*. URL : https://pidruchniki.com/1425072534954/pedagogika/rozvitok_vihovannya_formuvannya_osobistosti

28. Флегантов Л. О. Формування критичного мислення студентів дистанційної форми навчання. *Науково-практична конференція професорсько-викладацького складу Полтавської державної аграрної академії за підсумками науково-дослідної роботи в 2015 році* (м. Полтава, 18–19 травня 2016 року) : Збірник наукових праць. Полтава : РВВ ПДАА, 2016. С. 69–71.

29. Формування основ критичного мислення дітей старшого дошкільного віку засобами розвивальних ігор. URL: <https://bdpu.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/3.-Krytychnist-rozumu.pdf>

30. Химинець А. Формування критичного мислення і творчих здібностей в учнів початкової школи: європейський вимір. *Педагогічні інновації у фаховій освіті*. Випуск 10. Ужгород, 2019. С. 190–197.

31. Щербіцька В. В. Письменна І. І., Голяк В. І. Розвиток критичного мислення студентів під час занять з іноземної мови у ЗВО. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля*. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. 2022. № 2 (24). С. 72–79. DOI: 10.32342/2522-4115-2022-2-24-7.

32. Garvasiuk O., Ilika V., Guz L., Kulachek V., & Malaiko S. Формування критичного мислення у студентів-медиків як складова навчального процесу у закладі вищої освіти. *Актуальні проблеми сучасної медицини: Вісник Української медичної стоматологічної академії*. 2023. 23 (4). С. 273–277. <https://doi.org/10.31718/2077-1096.23.4.273>